

MAHALLIY LAHJALAR TIL XUSUSIYATLARINING DIALEKTOLOGIK TAHLILI

Qo‘ymurodova Gulmira,

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası o‘qituvchisi

Namangan, O‘zbekiston

gulmiraqoymurodova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada mahalliy shevalarning lingvistik xususiyatlari fonetik, leksik va grammatik jihatdan o‘rganiladi. Shevalarning o‘ziga xos xususiyatlari hududiy farqlar, tarixiy taraqqiyot va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq ravishda tahlil qilinadi. Shuningdek, mahalliy shevalar va adabiy til o‘rtasidagi asosiy farqlar misollar asosida yoritib beriladi. Ushbu tadqiqot dialektologiya va umumiy tilshunoslik uchun muhim bo‘lib, til rivojlanishi jarayonini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: mahalliy shevalar, dialektologiya, fonetik xususiyatlar, leksik xususiyatlar, grammatik xususiyatlar, adabiy til, hududiy farqlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвистические особенности местных диалектов с точки зрения фонетики, лексики и грамматики. Анализируются региональные различия, историческое развитие и социальные факторы, влияющие на формирование диалектов. Также приводятся примеры основных отличий между местными диалектами и литературным языком. Данное исследование важно для диалектологии и общего языкознания, так как помогает глубже понять процессы развития языка.

Ключевые слова: местные диалекты, диалектология, фонетические особенности, лексические особенности, грамматические особенности, литературный язык, региональные различия

Annotation: This article examines the linguistic characteristics of local dialects in terms of phonetics, lexicon, and grammar. It analyzes regional differences, historical development, and social factors influencing dialect formation. The key distinctions between local dialects and the literary language are illustrated with examples. This study is crucial for dialectology and general linguistics as it provides a deeper understanding of language evolution.

Keywords: local dialects, dialectology, phonetic features, lexical features, grammatical features, literary language, regional differences

Dialektologiya tilshunoslikning muhim sohasi bo‘lib, u tilning hududiy va ijtimoiy variantlarini, ya'ni dialekt va shevalarni o‘rganadi. Mahalliy shevalar esa muayyan hudud yoki ijtimoiy guruhga xos bo‘lgan til shakllaridir. Ularning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish tilning rivojlanishi, tarixi va mintaqaviy o‘ziga xosliklarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

“Sheva” atamasi fors tilidan olingan bo‘lib, “ravish”, “tarz”, “yo‘sin” ma’nolarini anglatadi. Tilshunoslikda esa u milliy tilning kichik hududiy bo‘linmasi sifatida qaraladi. Shevalar fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tildan farqlanadi. Shevalar tasnifi turli mezonlarga asoslanadi. Masalan, o‘zbek tilida shevalar hududiy joylashuviga ko‘ra guruhlanadi. Bu tasnif tilning tarixiy rivojlanishi va mintaqaviy xususiyatlarini o‘rganishda yordam beradi.

Mahalliy shevalarning lingvistik xususiyatlari

1.Fonetik xususiyatlar: Mahalliy shevalarda tovushlarning talaffuzi adabiy tildan farq qilishi mumkin. Masalan, ayrim shevalarda unli yoki undosh tovushlarning o‘ziga xos talaffuzi kuzatiladi. Mahalliy shevalarning fonetik xususiyatlari tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi, chunki ular tilning turli hududlardagi talaffuz va tovush tizimidagi o‘ziga xosliklarni o‘rganishga yordam beradi. Shevalarda adabiy tildan farqlanuvchi bir qator fonetik hodisalar kuzatiladi.

Unli tovushlar

O‘zbek shevalarida unli tovushlarning cho‘ziqligi va qisqaligi ma’no farqlashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan:

1) *a:t* (ism) – *at* (ot, hayvon nomi)

2) *ku:l* (ko‘l) – *kul* (kulmoq)

Xiva shevasida esa *yaz* (xat yoz) va *ya:z* (yoz fasli) kabi misollar uchraydi.

Undosh tovushlar

Shevalarda undosh tovushlar tarkibida ham o‘ziga xos o‘zgarishlar mavjud. Masalan, ba’zi shevalarda *q* tovushi *k* tovushiga aylanishi yoki aksincha hodisalar kuzatiladi. Bu o‘zgarishlar shevalarning fonetik xususiyatlarini yanada boyitadi.

Fonetik jarayonlar

O‘zbek shevalarida quyidagi fonetik jarayonlar faol kuzatiladi:

1. **Dissimilyatsiya** – o‘xshash tovushlarning bir-biridan farqlanishi.

2. **Spirantizatsiya** – portlovchi undoshlarning sirg‘aluvchi tovushlarga aylanishi.
3. **Jaranglashish** – jarangsiz tovushlarning jarangli tovushlarga o‘tishi.
4. **Metateza** – tovushlarning o‘rin almashishi.
5. **Reduksiya** – tovushlarning qisqarishi yoki tushib qolishi.

Bu jarayonlar adabiy tilda kamroq uchrasa-da, shevalarda keng tarqalgan. Mahalliy shevalarning fonetik xususiyatlarini o‘rganish tilning boyligi va xilma-xilligini anglashda muhim ahamiyatga ega. Bu tadqiqotlar tilshunoslikda nazariy va amaliy jihatdan qimmatli bo‘lib, tilning rivojlanishi va o‘zgarish jarayonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

2.Leksik xususiyatlar: Shevalarda adabiy tilda mavjud bo‘lmagan so‘zlar yoki so‘z shakllari uchrashi mumkin. Bu so‘zlar ko‘pincha mintaqaviy hayot tarzi, madaniyat va tarix bilan bog‘liq bo‘ladi. Mahalliy shevalar – muayyan hudud yoki aholi guruhi tomonidan ishlatiladigan tilning o‘ziga xos shakli bo‘lib, ularning lug‘at tarkibi adabiy til bilan qiyoslaganda turlicha bo‘lishi mumkin. Leksik xususiyatlar shevaning tarixiy rivojlanishi, ijtimoiy, madaniy va geografik omillarga bog‘liq holda shakllanadi. Quyida mahalliy shevalarning asosiy leksik xususiyatlari bayon etiladi:

1. Tarixiy qatlamlar: Mahalliy shevalarning lug‘at tarkibida qadimgi so‘zlar, eskirgan yoki arxaik birliklar saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin. Bu so‘zlar adabiy tilga kirmagan yoki u yerda yo‘qolib ketgan bo‘lishi mumkin. Masalan:

• **O‘zbek shevalarida:** *chig‘ir* (quduqdan suv tortish moslamasi), *kokil* (soch), *yorga* (do‘st, oshna).

2. O‘zlashgan so‘zlar: Shevalarda boshqa tillardan olingan so‘zlar ham keng qo‘llanadi. Bu asosan hududiy aloqalar natijasida yuzaga keladi.

• **Farg‘ona vodiysi shevalarida:** rus tilidan olingan *plita* (gaz pechi), *gruzovoy* (yuk mashinasi).

• **Surxondaryo va Qashqadaryo shevalarida:** fors-tojik tilidan olingan *nonvos* (non pishiruvchi), *g‘ozpanja* (o‘simlik turi).

3. O‘ziga xos semantik o‘zgarishlar: Ba‘zan adabiy tildagi so‘zlar shevada boshqa ma‘noda ishlatilishi mumkin. **Masalan:** Adabiy tilda “*to‘rt*” – son, ammo ba‘zi shevalarda “*to‘rt*” – qiyinchilik yoki muammo ma‘nosida ishlatilishi mumkin (“*To‘rt chiqib qoldi*” – muammo yuzaga keldi).

4. Shevaga xos dialektal sinonimlar: Turli hududlarda bir xil tushunchani ifodalash uchun turli so‘zlar qo‘llanadi. **Masalan:** “*Bo‘rdoqi*” (Surxondaryo) = “*Molli*” (Andijon)

= “So‘yil” (Buxoro) (ya‘ni, boqilayotgan mol). “Qazmoq” (Samarqand) = “O‘rmoq” (Qashqadaryo) = “Qazib olish” (Toshkent) (ya‘ni, yer qazish).

5. Shevalarga xos affiks va morfologik o‘zgarishlar: Ba‘zi so‘zlar mahalliy shevalarda o‘ziga xos shakllarga ega bo‘lishi mumkin. **Misollar:** Adabiy tilda: “*kelayotganman*” Shevada: “*kelovdim*”, “*kelayatman*”, “*kelotirman*”.

6. Mahalliy so‘z va iboralar: Shevalarga xos so‘zlashuv uslubi va mahalliy iboralar ko‘plab xususiyatlarga ega. **Misollar:** “Qani endi!” – (Toshkent shevasi, afsus bildirish). “Boyagi kishi” – (Farg‘ona vodiysi, u yoq-bu yoq odam haqida) “Ko‘nglimni to‘rt qilding” – (Buxoro, shubha uyg‘otding ma‘nosida).

Mahalliy shevalarning leksik xususiyatlari ularning tarixiy taraqqiyoti, boshqa tillar bilan aloqalari va ijtimoiy-madaniy omillar natijasida shakllangan. Shevalardagi lug‘at tarkibi nafaqat tildagi boylikni, balki xalqning madaniy merosini ham aks ettiradi. Shu bois dialektologik tadqiqotlar til taraqqiyotini tushunishda muhim o‘rin tutadi.

3. Grammatik xususiyatlar: Mahalliy shevalarda gap tuzilishi, fe‘l shakllari yoki boshqa grammatik elementlar adabiy tildan farqlanishi mumkin.

Mahalliy shevalarning grammatik xususiyatlari ularning adabiy til bilan o‘zaro farqlanishini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Bu xususiyatlar asosan morfologik va sintaktik jihatlarida namoyon bo‘ladi. Quyida o‘zbek tilining turli shevalarida uchraydigan asosiy grammatik xususiyatlar tahlil qilinadi.

1. Morfologik xususiyatlar:

1.1. Fe‘l shakllarining o‘ziga xosligi: Mahalliy shevalarda fe‘llarning yasilishi va qo‘llanilishi adabiy tildan farqlanishi mumkin. **Hozirgi zamon davomiy fe‘l shakllari:** Adabiy tilda: *kelayotganman*; **Toshkent shevasi:** *kelovdim*; **Farg‘ona shevasi:** *kelotirman*; **Qashqadaryo shevasi:** *kelaturman*. **O‘tgan zamon shakllari:** Adabiy tilda: *kelgan edi*; **Andijon shevasi:** *keluvdi*; **Buxoro shevasi:** *kelgan bo‘pti*; **Kelasi zamon shakllari:** Adabiy tilda: *boraman*; **Surxondaryo shevasi:** *borajag‘man*; **Xorazm shevasi:** *boramen*

1.2. Egalik qo‘shimchalari farqlari: Shevalarda egalik qo‘shimchalari adabiy tilga nisbatan o‘zgarishlarga uchraydi. **Adabiy tilda:** *kitobim, uyingiz, onasi*; **Farg‘ona shevasi:** *kitobum, uyinglar, onasinikiga*; **Buxoro shevasi:** *kitobam, uyizlar, onasiniki*

1.3. Ko‘plik qo‘shimchalari farqlari: Ko‘plik qo‘shimchalarining qo‘llanishida hududiy farqlar mavjud. **Adabiy tilda:** *bolalar*; **Toshkent shevasi:** *bolalar* (farq yo‘q); **Farg‘ona shevasi:** *bolalaru*; **Xorazm shevasi:** *bolakaylar*

2. Sintaktik xususiyatlar:

2.1. Gap tuzilishi va so‘z tartibi; Shevalarda so‘z tartibi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ba‘zan adabiy til me‘yorlaridan chetlashishi mumkin. **Adabiy tilda:** *Men kecha bozorga bordim.* **Andijon shevasi:** *Bozorga men kecha bordim.* **Qashqadaryo shevasi:** *Men kecha bordim bozorga.* Ba‘zi shevalarda fe‘l gap oxiriga emas, balki bosh yoki o‘rtasiga joylashishi mumkin. **Adabiy tilda:** *Men kitob o‘qib bo‘ldim.* **Xorazm shevasi:** *Men bo‘ldim kitobni o‘qib.*

2.2. So‘z birikmalarida farqlar: Shevalarda ba‘zan izohlovchi so‘z va izohlanayotgan so‘zning o‘rni adabiy tildan farq qiladi.

- **Adabiy tilda:** *katta uy*
- **Surxondaryo shevasi:** *uy katta*
- **Toshkent shevasi:** *katta uy degan*

2.3. Qaratqich va aniqlovchining qo‘llanilishi: Shevalarda qaratqichli so‘z birikmalari adabiy tildan farqli ravishda ishlatilishi mumkin.

- **Adabiy tilda:** *Akamning uyi katta.*
- **Farg‘ona shevasi:** *Akamni uyi katta.*
- **Xorazm shevasi:** *Akamning uyisi katta.*

2.4. Payrov gaplar (qo‘shimcha so‘zlar bilan ifodalanishi)

Ba‘zi shevalarda payrov gaplar ortiqcha yoki betaraf so‘zlar bilan kengaytiriladi.

- **Adabiy tilda:** *Men ertaga kelaman.*
- **Andijon shevasi:** *Men ertaga kelaman-ku!*
- **Buxoro shevasi:** *Men ertaga kelaman-da!*

Mahalliy shevalarning grammatik xususiyatlari ularning tarixiy shakllanishi, hududiy ta’sirlar va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Ularning morfologik va sintaktik xususiyatlari adabiy til bilan taqqoslanganda sezilarli farqlarni namoyon etadi. Ushbu xususiyatlarni o‘rganish dialektologiya va umumiy tilshunoslik uchun muhim bo‘lib, til taraqqiyotining turli bosqichlarini tushunishga yordam beradi. Dialektologik tadqiqotlar tilning mintaqaviy variantlarini o‘rganish orqali tilning umumiy tuzilishi va rivojlanish jarayonlarini tushunishga yordam beradi. Bu yondashuv tilning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash, mintaqaviy xususiyatlarni qayd etish va til siyosatini shakllantirishda muhimdir. Mahalliy shevalarning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi. Bu tadqiqotlar tilning boyligini saqlash, mintaqaviy o‘ziga xosliklarni aniqlash va tilning rivojlanish tendensiyalarini tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek shevalari tasnifi. Oefen.uz, <https://oefen.uz/uz/documents/slaydlar/umumiy/o-zbek-shevalari-tasnifi-1>.
2. Ashirboyev, S. O‘zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat Madaniyat Instituti, <https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/O%27zbek%20dialektologiyasi.2013.pdf>.
3. O‘zbekistonda lingvistik geografiyaning shakllanishi. TSUULL, https://tsuull.uz/sites/default/files/dialektologiya_off_matn_2.pdf.
4. O‘zbek shevalarining lingvistik tahlili. Fayllar.org, <https://fayllar.org/1-maruza-kirish-ozbek-shevalarining-lingvistik-tahlilining-maq.html>.
5. O‘zbek dialektologiyasi fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Ilmiybaza.uz, <https://ilmiybaza.uz/document/ozbek-dialektologiyasi-fanining-predmeti-maqsad-va-vazifalari-sheva-dialekt-va-lahja-tushunchalari-ozbek-tilining-murakkab-dialektal-tarkibi-ozbek-shevalarini-organish-metodlari/>.

Research Science and
Innovation House